

Ergenç, İclal ve Bekar Uzun, İ. Pınar (2017). *Türkçenin ses dizgesi*. Ankara: Seçkin Yayınları. 303 s.

Handan Kopkallı Yavuz

ORCID ID: 0000-0001-6241-9331

Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, İngiliz Dili Eğitimi Anabilim Dalı, Eskişehir

hyavuz@anadolu.edu.tr

(Gönderilme tarihi 14 Kasım 2019; kabul edilme tarihi 13 Aralık 2019)

Türkçenin Ses Dizgesi sesbilim ve sesbilgisinin temel konularını ele alan ve genel olarak sese giriş niteliğinde bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda Türkçe yazılmış kitapların sayısının oldukça az olması nedeniyle *Türkçenin Ses Dizgesi* önemli bir açık kapatmakta olup Dilbilim, Türk Dili ve Edebiyatı ve Türkçe Öğretmenliği gibi bölümlerin öğrencileri için bir kaynak kitabı olma özelliğine sahiptir.

Yedi bölümden oluşan kitabı üç ana temaya ayırmak mümkün. İlk ana tema sesbilimin temellerini oluşturan alt yapı bilgisini içermektedir (1.- 4. Bölümler). İkinci ana temayı Türkçedeki konuşma seslerinin ayrıntılı incelemesi oluşturmaktadır (5. Bölüm). Üçüncü ana tema ise Türkçe konuşmada gerçekleşen ses olaylarını konu almaktadır (6. ve 7. Bölümler). Bölümler ayrıntılarıyla aşağıda tartışılmaktadır.

Birinci bölümde bilim alanı olarak “fonetik” ve onun alt alanları olan akustik, eklemleyici ve işitsel sesbilgisi kısaca tanıtılmaktadır. İkinci bölüm ses ile ilgili genel kavramları içermektedir. Ses, fiziksel bir olgu olup hava moleküllerinin yer değişimidir (Raphael, Borden ve Harris, 2007). Bu hava moleküllerinin yer değişimi ses dalgası olarak görselleştirilmektedir. Seslerin temel akustik özellikleri sıklık (frekans) ve genlik (amplitude) ile belirtilmektedir. Duyduğumuz seslerde sıklığı perde (örn., tiz, pes ses), genliği ise şiddet (örn., alçak, yüksek ses) olarak algılarız. Bu nedenle, perde ve şiddet psikolojik olgu olarak tanımlanır (Raphael et. al., 2007). Sesleri birbirinden ayırt eden özellikler ise ciğerlerden gelen havanın konuşma düzeneğinin rezonant frekansları tarafından filtre edilmesi ile ilgilidir. Rezonant frekanslarını konuşma düzeneğinin boyutu ve şekli belirler. Rezonant frekansları konuşma düzeneğinde bulunan hava boşluklarının rezonansa girdiği frekanslardır. Bu rezonant frekanslarına formant adı verilir.

Konuşma seslerinin görselleştirilmesinde inceleme amacına göre farklı yöntemler bulunmaktadır. Kitapta sözü edilen “spektrogram” seslerin zaman

içerisinde değişimlerini göstermektedir. “Tayf” ya da “spektrum” ise seçilen zaman içerisinde ses dalgasının harmoniklerinin frekansını ve genliklerini gösterir. Konuşma sesleri karmaşık dalga olup bir çok basit (sinüs) dalgasından oluşur (Raphael, *et. al.* 2007). Spektrum da karmaşık dalganın bileşenleri olan basit dalgaların frekansları ve genlikleri ile ilgili bilgi içerir.

“Konuşma Organları” olarak adlandırılan üçüncü bölüm konuşma düzeneğini ve konuşma organlarını tanıtmaktadır. Konuşma düzeneği ve kulak ile ilgili kısa anatomik bilgi içeren bu bölümde konuşma seslerinin tanımlanmasına ilişkin bilgilerin de yer alması bu bölümü zenginleştirirdi. Çünkü konuşma sesleri, ciğerlerden gelen havanın konuşma düzeneğinde şekillendirilmesiyle ortaya çıkar. Konuşma sesleri ünlüler ve ünsüzler olarak ikiye ayrılır. Bu ayrım ciğerlerden gelen havanın nasıl biçimlendirildiği ile ilgilidir. Ünlülerin üretiminde ciğerlerden gelen hava hiç bir engele uğramadan çıkarılır. Ünsüz üretiminde ise hava konuşma düzeneğinde farklı yerlerde farklı biçimlerde engele uğrar. Bu nedenle, ünsüzler sesletim yeri ve sesletim biçimine göre tanımlanır.

Akustik kuramları içeren dördüncü bölümde, Konuşma Üretimi Akustik Kuramı, Kaynak-Süzgeç Modeli ve Daralma Kuramı olmak üzere üç kuramdan kısaca söz edilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, ikinci ana tema Konuşma Sesleri olarak adlandırılan beşinci bölümden oluşmaktadır. Bu bölüm beş alt bölüme ayrılmış olup kitabın en önemli ve en uzun (yaklaşık olarak kitabın %70) kısmını oluşturmaktadır. İlk alt bölüm *Uluslararası Sesçil Abecesinin* (İng. International Phonetic Alphabet, IPA) tanıtımı ile başlamaktadır. Bugüne kadar incelenen dünya dillerindeki tüm sesleri tanımlayan ve genel dilbilim, özellikle sesbilim ve sesbilgisi alanında ses tanımlama konusunda ortak dil oluşturmak amacıyla ortaya çıkan IPA imleri dillerin ses yapılarını ve süreçlerini anlamak ve incelemek açısından önemlidir. IPA yeni sesler eklenmesi sonucu güncelleştirilmektedir. En son güncellemesi de 2015 tarihinde yapılmıştır (IPA, 2019). Ancak kitapta IPA'nın “beklenen kullanım sıklığını yakalayamayınca, 1995 yılında John Wells[y] tarafından X-SAMPA olarak tanımlanan yeni bir im sistemi oluşturulmuş ve *Genişletilmiş Konuşma Deęerlendirme Yöntemleri, Sesbilim Abecesi* (İng. Extended Speech Assessment Methods, Phonetic Alphabet) adıyla günümüze kadar kullanılmıştır” (s. 61) ifadesi X-SAMPA'nın IPA'nın yerini aldığı gibi anlaşılmaktadır. Halbuki X-SAMPA, kendi web sayfasında IPA imlerini bilgisayar koduna çeviren bir program olduğunu belirtmektedir (SAMPA: Computer Readable Phonetic Alphabet, 2019).

Sayfa 65'te verilen IPA tablosunda bazı terim ve imlerde hata, muhtemelen baskı hatası, bulunmaktadır. Örneğin, *daralmalı* sesler olan (İng., approximant) v, ɹ, ɻ, j, ɰ sesleri kitapta yanal olarak yer almaktadır. Halbuki bu sesler için hava akımı dilin yanlarından değil dilin ortasından geçmektedir. Küçük dil ve boğazsıl

sürtünücü seslerin imgelerinin dizgide kaymış olması bu seslerin üretimi ile ilgili farklılık olduğunu düşündürmektedir.

Ünlülerin üretimi açısından tanımlanması ile devam eden ikinci alt bölüm dünya dillerindeki ünlüleri, ünlü dörtgeni ve akustik özellik ilişkisini içermektedir. Üçüncü alt bölüm Türkçe ünlülerinin akustik özellikleri ile ilgili görseller sunmaktadır. Her bir ünlünün Türkçede sözcük içi dağılımı ile ilgili bilgi verildikten sonra adı geçen ünlünün farklı dağılımı, ses dalgası, formant sıklığı, perde değeri (temel frekans), spektrogram ve yoğunluk görselleri ile örneklendirilmiştir. Ancak adı geçen bölümün sonunda “Türkçenin ünlü dörtgeni” olarak verilen dörtgen (s. 119) IPA’nın tüm dünya dillerinin ünlülerini içeren dörtgendir.

Aktarım biçimi olarak ünsüzler için de ünlülere benzer bir yaklaşım izlenmiştir. Önce genel olarak ünsüzlerin çıkış biçimine, çıkış yerine ve ötümlülüğe göre nasıl tanımlandığı ile ilgili açıklamalar yer almaktadır. Bu altyapının üzerine Türkçedeki ünsüzler çıkış biçimine, çıkış yerine ve ötümlülüğe göre sınıflandırılmaktadır. Türkçedeki ünsüzler biçim açısından “patlamalı, sürtünücü, genizsil, çarpmalı ve yan daralmalı” (s.134) olarak sınıflandırılmıştır. Türkçede <c> harfi ile gösterilen /dʒ/, <ç> harfi ile gösterilen /tʃ/ ve <y> harfi ile gösterilen /j/ sesleri “sürtünücü” olarak tanımlanmıştır (s. 133). Ancak IPA’da /tʃ, dʒ/ sesleri durak-sürtünmeli, /j/ ise daralmalı ses olarak tanımlanmaktadır (IPA, 2019). Adı geçen seslerle ilgili spektrogramlar da IPA tanımlarını desteklemektedir.

Türkçedeki ünsüzlerin çıkış yerleri IPA’ya göre çok daha ayrıntılı olarak tanımlanmış ve “çift-dudak (/p, b, m/), dudak-diş (/f, v/), dilucu-dişardı (/t, d/), dilucu-dişeti (/n, r, s, z/), dil-öndamak (/ʃ, ʒ, tʃ, dʒ, j/), dilucu-öndamak (/l/), dil-artdamak (/k, g/) ve gırtlak (/h/)” (s. 133, IPA imleri *benim kullanımım*) olarak sınıflandırılmıştır. Diş ardında üretilen /t, d, n, r, s, z, l/ seslerinin tümünün çıkış yeri açısından benzer olmaları nedeniyle bu denli ayrıntılı tanıma gerek olmayabilirdi.

Ünlülerde olduğu gibi, ünsüzler de sözcük içi dağılımı ve farklı konumlardaki ses dalgası, formant sıklığı, perde değeri (temel frekans), spektrogram ve yoğunluk görselleri ile örneklendirilmiştir. Farklı görseller hem konuşma sesleri alanına yeni giren hem de Türkçenin sesleri ile ilgili çalışma yapan kişiler için yararlı bir kaynak oluşturmaktadır. Ancak, IPA imlerinin farklı kullanımları ile karşılaşılmaktadır. Örneğin, <ɪ> harfi ile belirtilen /u/ ünlüsü için “ɪ” kullanılmaktadır (s. 107). Ancak, IPA’da böyle bir imge bulunmamaktadır. Bu nedenle okurların IPA’yı referans almalarını ve farklı kaynaklardan yararlanmalarını öneririm. Özellikle bu alana yeni giriş yapan okurların IPA

imleri ve temsil ettikleri sesler için IPA'nın yanı sıra, hem görsel hem işitsel veri sunan web sayfalarından yararlanmalarını önermek isterim¹.

Altıncı ve yedinci bölümler Türkçedeki sesbilgisel süreçlerden bazı örnekleri kapsamaktadır. Temel özellikler olarak adlandırılan altıncı bölümde ünlü ve ünsüz uyumundan, sesdizimi kurallarından, <ğ>'nin işlevlerinden söz edilmektedir. Yedinci bölümde ise Türkçede görülen ses benzeşmesi türleri tartışılmakta ve örnekler verilmektedir. Sözü edilen benzeşmelerin bazıları (örn., on bir > ombir (s. 262)) genel olarak tüm konuşmacılarda duyulabilirken, bazılarının (örn., yatsı > yassı (s. 266)) kişisel ve/veya yöresel farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir. Ses olayları konusunda farklı görüşler ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin, ses etkileşimleri başlığı altında ötümlüleşme (s. 277) ve yabancı kökenli sözcüklerde ötümsüzleşme (s. 279) ayrımı yapılmaktadır. Bu tür örnekler farklı dillerde de ortaya çıkmakta ve alanyazında ötümsüzleşme olarak nitelendirilmektedir (Kopkallı, 1993).

Sonuç olarak, *Türkçenin Ses Dizgesi* genel olarak seslere ve özel olarak Türkçedeki konuşma seslerine giriş niteliğinde bir kitap olarak ortaya çıkmaktadır. Hem ses alanında altyapı oluşturmak hem de Türkçedeki seslerin görsellerle desteklenmesi açısından yararlı bir kaynaktır. Ancak, okurların bu alanda farklı görüşlerin olduğunu ve özellikle IPA'yu ve felsefesini anlamalarının kitaptaki bilgileri daha iyi yorumlamaları açısından yararlı olacağı inancındayım.

Kaynaklar

- International Phonetic Association. (2019, 29 Ekim). Erişim adresi: <https://www.internationalphoneticassociation.org/>
- Kopkallı, H. (1993). *A phonetic and phonological analysis of final devoicing in Turkish*. Doktora Tezi. University of Michigan.
- Raphael, L. J., G. J. Borden., ve K. S. Harris. (2007). *Speech Science Primer: Physiology, Acoustics, and Perception of Speech*. Philadelphia: Walters Kluwer Health.
- SAMPA: Computer Readable Phonetic Alphabet. (2019, 29 Ekim). Erişim adresi: <https://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/index.html>.
- Seeing Speech. (2019, 29 Ekim). Erişim adresi: <https://www.seeingspeech.ac.uk/>
- Span (Speech Production and Articulation Knowledge Group). (2019, 29 Ekim). Erişim adresi: <https://sail.usc.edu/span/resources.html>

---

¹ Bu tür kaynaklara <https://sail.usc.edu/span/resources.html> ve <https://www.seeingspeech.ac.uk> örnek olarak verilebilir.